

बालकांचे स्वातंत्र्य आणि शिक्षण

ऑगस्ट महिना हा भारतीय स्वातंत्र्याचा महिना. याच महिन्यात, नुकतीच ४ ऑगस्टला (२००९) भारतातील सहा ते चौदा या वयोगटासाठी मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाची कायदेशीर व्यवस्था आपण निर्माण केली आहे. या महिन्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य आहे. ३१ ऑगस्ट हा, बालस्वातंत्र्याचा ध्वज विश्वात फडकवणाऱ्या थोर विदुषी मादाम मॉटेसरी यांचा जन्मदिन आणि मॉटेसरीबाईंची शिक्षणविषयक तत्त्वे, भारतीय परिस्थितीत व्यवहारात उतरवण्याचे कार्य करणाऱ्या, भारतीय मॉटेसरी, ताराबाई मोडक यांचा हा पुण्यतिथीचा दिवस. महाराष्ट्र बालशिक्ष परिषदेने, म्हणूनच हा दिवस, 'बालस्वातंत्र्य दिन' म्हणून जाहीर केला आहे. बालकांचे हक्काचे शालेय शिक्षण आणि त्याला पायाभूत असणारे बालकांच्या स्वातंत्र्याचे तत्त्व यांच्या पावाभूमीवर, शालेय शिक्षणाचा कालोचित असा नव्याने विचार करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

अलीकडेच २००२ साली ८६ वी घटनादुरुस्ती करून बालकांच्या 'शिक्षणाचा हक्क' (कलम २१अ) मान्य केला आहे. हा शिक्षणाचा हक्कही 'चांगल्या, दर्जेदार शिक्षणाचा' हक्क याच अर्थाने घेतला पाहिजे. आता, सहा ते चौदा वयोगटातील सर्वच 'मुले', शाळेतील विद्यार्थी' होतील. शाळेत गेल्यानंतर त्यांच्या पदरी काय पडणार हा विषय महत्त्वाचा आहे. शाळेत मुलांचा विकास होतो असे आपण मानले तर घटनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांत म्हटल्याप्रमाणे (कलम ३९ च), "बालकांना निरामय पद्धतीने आणि मुक्त व प्रतिष्ठापूर्ण वातावरणात आपला विकास करण्यासाठी संधी व सुविधा दिल्या जाव्यात....." ही जबाबदारी शाळांना घ्यावी लागेल. तसेच, दर्जा, सुविधा व संधी यांच्याबाबत असलेली विषमता नाहीशी करण्यासाठी...." सरकारला जबाबदारी घ्यावी लागेल. (कलम ३८-२)

आपण वास्तव परिस्थिती न्याहळली तर प्रत्यक्ष शालेय शिक्षणाची स्थिती काही समाधानकारक नाही, हे सहजपणे लक्षात येते. अनेक अभ्यासपूर्ण अहवालांनीही हे सत्य अनेकदा पुढे आणलेले आहे. परंतु, शिक्षणात समग्र परिवर्तन करून, चांगल्या दर्जेदार शिक्षणाचे आव्हान आपण, आजवर तरी, पेलू शकलेलो नाही. कोट्यवधी रुपये 'सर्व शिक्षण अभियाना'वर खर्च करूनही सर्व मुले शाळेत जात नाहीत, ऐंशी टक्के मुले शालांत परीक्षेपूर्वीच शाळांतून पळ काढतात आणि जी थोडी टिकतात ती अर्थपूर्ण, दमदार शिक्षण प्राप्तच करीत नाहीत. हे दीर्घकालचे दुखणे असेल तरीही, ज्ञानयुगातील एक समाज म्हणून, एक मोठे राष्ट्र म्हणून आपल्याला यातून त्वरेने बाहेर पडले पाहिजे.

नव्या ज्ञानयुगात, शिक्षणात पायाभूत परिवर्तन करणे शक्य आहे असा आशावाद आपण तरी बाळगायला हरकत नाही. अर्थात त्यासाठी शिक्षणाकडेच नव्या दृष्टीने पाहायला हवे. नव्या तत्त्वांचे नवे परिमाण शिक्षणाला देऊन, शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण बदलणे, वर्गातील शिक्षणाच्या पद्धतींमध्ये आमूलाग्र बदल करणे आणि शिक्षकांची शिक्षणातील भूमिका व ज्ञान-कौशल्ये बदलणे, यांवर लक्ष केंद्रित करून दर्जेदार शिक्षणाचे आव्हान स्वीकारणे, पूर्वी नव्हते तरी आता शक्य होणार आहे. शिक्षणाविषयीचा एक शाश्वत दृष्टिकोण मॉटेसोरीबाईंनी शतकापूर्वीच देऊन ठेवला आहे. तो आजपर्यंत दुर्लक्षित राहिला कारण, मॉटेसोरींचे काम आपण केवळ बालशिक्षणापुरतेच मर्यादित मानले. परंतु त्यांनी एकूणच वैश्विक शिक्षणाविषयी खूप काही सांगून ठेवले आहे. बालकाच्या विकासासाठी प्राथमिक अट आहे ती बालकांचे स्वातंत्र्य जपण्याची, हा त्यांचा मंत्र आहे.

बालकाचे स्वातंत्र्य

बालकाच्या स्वातंत्र्याची, त्याच्या उपजत स्वयंस्फूर्तीची नि स्वावलंबी कृतीची क्रांतिकारक कल्पना मॉटेसोरीबाईंनी, विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस मांडली, त्यासाठी त्यांनी मानसशास्त्राचा आधार घेतला. बालक समजावून घेतल्याशिवाय त्याच्या शिक्षणाचा विचार करताच येणार नाही अशी भूमिका त्यांनी घेतली, आणि जर बालक समजावून घ्यायचे असेल तर त्याचे त्यांच्या मुक्त, स्वतंत्र अवस्थेतच अवलोकन केले पाहिजे, अशी त्यांची सूचना होती. स्वातंत्र्याच्या वातावरणातच बालकाला आपल्या उपजत प्रतिभेने स्वशिक्षण करता येते, हे एक चिरंतन सत्य मॉटेसोरींनी मांडले.

व्यक्तीला स्वतःच आपला विकास करवून घ्यायचा असेल तर तो स्वतःच्या कलेने, स्वतःच्या वेगाने करता आला पाहिजे. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या विकासासाठी स्वतंत्र वातावरणाची गरज असते कोणीही कोणत्याही दडपणाखाली, बंधनाखाली त्या व्यक्तीला ठेवता कामा नये. त्याला स्व-अधीनच राहू दिले पाहिजे. ही भूमिका बालकाच्या बाबतीत त्याच्या वर्गातील शिक्षणालाही तेवढीच लागू पडते मॉटेसोरींचे म्हणणे असे आहे की बालकाला वर्गाचे, शाळेचे वातावरण निर्भय वाटले पाहिजे. बहुधा शाळेतील शिक्षक हेच बालकाच्या भयाचे प्रमुख कारण असते. शिक्षकाची उग्र, करडी नजर, हातातली छडी, शाळेतील शिस्तीचा बडगा, धाक, शिक्षा आणि परीक्षासुद्धा शालेय वातावरण भयग्रस्त करून सोडतात. हा आपलाही अनुभव आहे, 'शिक्षककेंद्री शिक्षणा'तून आलेल्या या सर्व बाबी बालकाला कायम भयग्रस्त व दडपणाखाली ठेवत असतात. यातूनच बालकाचे स्वातंत्र्य हिरावले जाते. बालकाची स्वयंस्फूर्ती आकसत, बालकाच्या क्रियाशीलतेला सोडचिठ्ठी दिली जाते आणि मग बालकाची विकासाची निसर्गदत्त प्रेरणाच दूषित होते. असे सारे शाळेतले वातावरण मारक असते.

बालकाला स्वतंत्र मुक्त वातावरण पुरवीत नसेल तर ती शिक्षणव्यवस्था नाकारण्याचे धैर्य दाखविण्याची वेळ आता आली आहे. शिक्षकांना, शिक्षणसंस्थांना, पालकांना, शासनाला हे बालस्वातंत्र्याचे महत्त्व पटवून देण्याची वेळ आली आहे. कारण, आजची बालके, शाळांतून आणि घरांतून विलक्षण दडपणाखाली शिकताहेत. शाळांचे बंदिस्त वातावरण, पठडीबद्ध शिक्षण, शिक्षकांच्या शिक्षांचे भय, बालकांवर वाढत्या प्रमाणात ओझी लादणारे शासकीय शिक्षण-धोरण आणि घरोघरी पालकांच्या अनाठायी आग्रही आशा-अकांक्षाचे दडपण यांखाली बिचारी लहान बालके आपले बाल्यच हरवून बसताहेत. वेळापत्रकांच्या नि अभ्यासाच्या ओझ्याने अकालीच प्रौढ होताहेत. त्यातच त्यांच्या उपजत क्षमता, आणि विकासाच्या शक्यता मारल्या जाताहेत. एक शारीरिक नि बौद्धिकदृष्ट्या कमजोर नागरिक निर्माण होण्याच्या शक्यताच यातून दुणावताहेत.

शिक्षणातील नैसर्गिकता

मुले निसर्गतः शिकतात कशी हे समजावून घेऊन त्यावर आधारीत अशी शालेय वर्गामधली शिक्षणरचना ठरवणे आणि तिला आवश्यक अशी व्यवस्था निर्माण करणे सहज शक्य व्हावे, इतपत आता शरीरविज्ञानातील संशोधन पुढे गेले आहे, आणि इंटरनेटच्या नि असंख्य नव्या ग्रंथांच्या माध्यमातून ते सहजपणे कुणालाही उपलब्ध झाले आहे.

अलिकडच्या काळांतील मज्जाशास्त्रीय संशोधनांतील विविध निष्कर्षांच्या आधारे शिक्षणाशी संबंधित असे मुलांच्या वाढीचे तीन टप्पे कल्पित येतात. वयाच्या आठव्या वर्षापर्यंतचा टप्पा हा मेंदू निर्मितीचा टप्पा, आठ ते चौदा वर्षापर्यंतचा मेंदूतील असंख्य वेगवान बदलांचा टप्पा आणि त्यानंतरचा विसाव्या वर्षापर्यंत मेंदू विकासाचा टप्पा. हे टप्पे, त्या त्या वयांतील मुलांचे शिक्षण चांगले व्हावे यासाठी, त्यांच्या नैसर्गिक गरजा प्रतिपादन करतात. आणि या गरजांना अनुसरून जेव्हा, आपण वर्गातील शिक्षणरचना आकाराला आणू तेव्हा तिला 'निसर्गाधारित शिक्षणरचना' असे म्हणता येईल.

शरीर-मज्जाशास्त्राचा असा आधार घेऊन वर्गातील शिक्षणाला वेगळाच आकार देता येतो. आणि असा वेगळा आकार मिळल्याने वर्गातील सर्वच मुले, सहजपणे, आनंदाने आणि वेगाने शिकतात असा अनुभव येतो. सर्वच मुलांना दर्जेदार शिक्षण मिळावे, त्यांच्यातील विषमता कमी व्हावी, गळती थांबावी, मुलांना शाळेची ओढ लागून सर्वच मुले शाळेत यावीत आणि आपले शिक्षणाच्या सार्वत्रिकतेचे, राष्ट्रीय उद्दिष्ट साध्य व्हावे, या बाबी घडणे वर्गातील शिक्षणाच्या नवरचनेने सुकर होईल.

वर्गशिक्षणाची नवरचना

प्रचलित शालेय वर्गाचे स्वरूप पाहिले तर ते, कायम तेच तेच आणि निरुत्साही करणारे असते. मुलांच्या हालचालींना प्रतिबंध करणारी बाके, मुलांच्या बोलण्याला प्रतिबंध करणारी शिक्षककेंद्री व्याख्याने, सामान्यतः 'निर्गुण', आणि असल्याच तर उपदेशका भिंती, अनुभवांना प्रतिबंध करणारे क्रमिक पुस्तकी शिकणे, विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याचे पुरेसे मूल्यमापन न करणाऱ्या लेखी चाचण्या परीक्षांचे प्राबल्य, शिस्त-शिक्षा यांचा अवजड दबदबा आणि विषय अनेक पण वातावरण एक, अशी परिस्थिती. या सर्वच गोष्टी मुलांच्या निसर्गाधारित शिक्षणाला अडथळा निर्माण करताहेत. पण या साऱ्या शिक्षणातून वजावट व्हाव्यात अशा गोष्टी. शिक्षणाला नवे वळण देणाऱ्या गोष्टी अधिकच महत्त्वाच्या आहेत. मुलांना शिकवून घ्यायला फारसे आवडत नसले तरी शिकायला आवडते. मात्र त्यात नवेपण आणि नवीन प्रश्नांचे आव्हान मिळावे लागते. मुले खरोखरीने रमतात ती सतत काहीतरी नव्याचा शोध घेण्यात. अभ्यासक्रम असा नवशोधांच्या रूपांत मांडणी करून विद्यार्थ्यांपुढे ठेवावा लागतो. त्याचे रूपांतर कृतिशील उपक्रमांत करता येते. असे झाले की मुले आपणहून आणि आनंदाने सारे काही समजावून घेऊ लागतात. यासाठी मूलतः लागते ते विद्यार्थ्यांच्या गुलामीचे शालेय वातावरण बदलून त्यांना शिक्षण व्यवहारात स्वातंत्र्याचे आंदण देण्याचे.

फार पूर्वीच मॉटेसरीबाईंनी म्हणून ठेवले आहे की, वर्गातील शिक्षक - शिक्षिका ही वेगळं वातावरण निर्माण करणारी, विश्वासाचे, प्रेमाचे, मुक्ततेचे वातावरण निर्माण करणारी असावी. आजचे संशोधन यांत भर घालून असे सांगते की, शिक्षक-शिक्षिकांनी, मुले समजावून घेतली पाहिजेत. निसर्गतः ती असतात कशी, वाढतात कशी आणि शिकतात कशी हे समजावून देणारे प्रशिक्षण, त्यांच्या डी. एड., बी.एड, एम् एड.च्या अभ्यासक्रमांतून दिले गेले तर शालेय शिक्षणाचा सारा आवच बदलून जाईल. शिक्षणपरिवर्तनाच्या वाटेवर पाऊल ठेवण्यासाठी, अर्थातच, ही पहिली पायरी आहे.

महाराष्ट्र शासनाचा १९९६ सालचा रामजोशी समितीचा बालशिक्षणाचा अहवाल, केंद्र सरकारने तयार केलेला २००५ सालचा शिक्षणाचा आराखडा, राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाचा त्यानंतरचा अहवाल आणि पूर्वीचा नि आत्ताचा यशपाल समितीचा अहवाल, हे सर्व प्रयत्न शिक्षणात मूलभूत परिवर्तन करून शिक्षण नव्या दिशेने नेण्याची वाट तयार करताहेत. या वाटेवरून जाऊन, महाराष्ट्रात, शिक्षणाची नवरचना करण्यासाठी शालेय शिक्षणाचा स्वतंत्र आयोग निर्माण करण्याची गरज आहे.

